

Nogmaals: de Liturgische Beweging voorbij

Enkele kritische kanttekeningen bij de historiografie van het zogenoemde tijdvak van de Liturgische Beweging

Marcel Barnard & Paul Post

1. Inleiding: aanleiding en inzet

1.1. Aanleiding

In het recente verleden hebben wij beiden in verschillende publicaties ons uitgelaten over actuele liturgische en liturgiewetenschappelijke ontwikkelingen.¹ We brachten die schetsen elk op eigen wijze mede in verband met wat algemeen wordt benoemd als de Liturgische Beweging (voortaan: LB). Bij genoemde gelegenheden poneerden we de stelling dat we nu die beweging voorbij zijn. Een dergelijk statement bracht allerlei gemoederen in beweging.²

Vanuit de projectgroep 'Historiografie' binnen het landelijke onderzoeksprogramma van het Liturgische Instituut zijn we al enkele jaren bezig met het samenstellen van een Engelstalige bundel gewijd aan de historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland.³ Voor die bundel schreven we een slotbeschouwing met een korte kritische reflectie ten aanzien van de stand van het

¹ Zie M. BARNARD: *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging. Over 'Praise and Worship', Thomasvieringen, kerkdiensten in migrantenkerken en ritualiteit op het internet* (Zoetermeer 2006); IDEM: 'The Praise and Worship Movement and its relation to culture. An exploration of new fields of research in liturgical studies', in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 22 (2006) 79-88; IDEM: 'Naar een nieuwe protestantse avondmaalstheologie. Een reconstructie aan de hand van Rappaports great inversion', in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 23 (2007) 7-23; IDEM: 'Bricolageliturgie. Liturgical Studies Revisited' (forthcoming 2008); P. POST: *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgie-studie. Een literatuurverkenning 1995-2005* (Zoetermeer 2007); IDEM: 'Liturgical movements and counter-movements, reorientations and revaluations. A thematic outline', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006) 9-13; IDEM: 'Na de lange jaren zestig. Liturgiewetenschap en Ritual Studies: opkomst, typering en actuele uitwerking van een relatie', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006) 89-111; IDEM: 'Nach den langen 60er Jahren. Liturgiewissenschaft und Ritual Studies: Entstehung, Charakterisierung und aktuelle Auswirkungen einer Beziehung', in B. KRANEMANN & P. POST (eds.): *Die modernen Ritual Studies als Herausforderung für die Liturgiewissenschaft* (Leuven etc. 2008 = Liturgia condenda (ter perse)).

² We noemen slechts: M. PLOEGER: 'Het 'onliturgische' karakter van de Liturgische Beweging', in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 61,2 (2007) 109-122.

³ L. VAN TONGEREN, M. BARNARD, P. POST & G. ROUWHORST (eds.): *Bijdragen tot de historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland: trends, thema's en portretten* (werktitel; Leuven etc. = Liturgia condenda (in voorbereiding)).

onderzoek. Deze reflectie betreft niet alleen de bijdragen die zijn opgenomen in die bundel, maar richt zich breder op de stand van zaken met betrekking tot de schets van ontwikkelingen op het terrein van liturgie en liturgiestudie in de periode die grofweg de twintigste eeuw omvat. We verbinden deze kritische notities aan de LB als een lens waardoor wij naar genoemd tijdvak kijken. Hiermee hernemen we dus het statement van zojuist genoemde publicaties. Deze kritische ‘balans en perspectief’ is binnen het redactieproces van deze bundel verreweg het meest uitgebreid besproken en becommentarieerd. Ook hier bleek onze kritische beschouwing van de LB een gevoelige snaar te hebben geraakt. Ze gaf aanleiding tot tegenspraak, nuanceringen of ook aanvullende verkenningen.

Al met al aanleiding genoeg om in een lichtelijk omgewerkte versie die slotbeschouwing hier in artikelvorm te presenteren. In een epiloog wordt kort ingegaan op de voornaamste tegenwerpingen.

1.2. Inzet en opzet

Precies bij de verbinding van kritische notities over liturgiestudie en liturgie met de LB als lens doet zich een probleem voor. Het is tijd voor een kritische balans van de LB (die wij als voorbij beschouwen), maar tegelijkertijd zijn de meeste liturgiewetenschappers aan de LB gelieerd of zijn zij minstens opgeleid en gevormd in de bloeiperiode ervan. Het discours van de LB wordt met andere woorden dikwijls als vanzelfsprekend referentiepunt genomen, en, meer nog, als centraal ijkpunt gehanteerd. Dat de onderzoeker in de laatmoderne wetenschap vanuit een particulier vertrekpunt begint, is wat ons betreft geen enkel probleem, op voorwaarde dat dit startpunt wordt geëxpliciteerd. Maar dat het eigen vertrekpunt als centraal, en zelfs als normerend wordt beschouwd, achten wij *unzeitgemäß*. De veelkleurige ritueel-liturgische realiteit van onze tijd maakt duidelijk dat er geen centrale liturgische ritus (meer) kan worden aangewezen, en dat per consequentie ook het liturgiewetenschappelijke discours radicaal ac-trisch is en moet zijn. Dit wil overigens niet zeggen dat niet iedere onderzoeker vanuit een particulier vertrekpunt begint.

Dat vormt de inzet van deze bijdrage die het karakter heeft van een balans en perspectief. Er wordt kritisch en evaluatief teruggekeken, maar ook vooruit; daarom bevat deze balans impliciet ook een agenda voor verder onderzoek. Deze kritische evaluatie sluit direct aan bij ons lopend en gepland onderzoek. Veel van wat we hier in kort bestek samenbrengen, brachten we ieder op eigen wijze bij verschillende gelegenheden, zoals al gezegd, eerder naar voren. Vanuit die achtergrond houden we de annotaties dan ook beperkt.

In samenhang willen we drie lijnen langslopen. Achtereenvolgens komen aan de orde: een verandering van perspectief, een andere kritische evaluatie van het bedoelde tijdvak en de LB, en een alternatieve fasering waarin de perspectiefwisseling wordt toegepast. Tenslotte worden in een epiloog een aantal pistes van kritiek besproken.

2. Een ander perspectief

Het eerste wat ons opvalt is dat het verhaal van liturgie en liturgiestudie in de twintigste eeuw (nog steeds) sterk gedomineerd wordt door één bepaald perspectief. We zouden dat willen benoemen als het binnenperspectief. Het perspectief is sterk gesloten en wordt niet alleen bepaald door binnenkerkelijke kaders, maar daarbinnen overheerst een heel specifiek discours rond liturgie en de ontwikkeling daarvan. Onderzoek naar liturgische ontwikkeling, naar de opkomst en de ontwikkeling van liturgische studies, en dan niet alleen van bedoeld tijdvak, maar veel breder, lijkt voor een groot deel zelf onderdeel te zijn van wat als Liturgische Beweging wordt benoemd. Kortom: er lijkt sprake van een zeer gesloten en programmatische setting waardoor een vrij stereotype gesloten verhaal steeds opnieuw wordt verteld. Het script van dat verhaal lijkt al decennia lang als het ware klaar te liggen: ontstaan en opkomst, de pioniers (L. Beauduin en G. van der Leeuw), de culminatie aan rooms-katholieke zijde in Vaticanum II en de implantatie in de jaren 1960 en '70. Het gaat steeds om dezelfde namen, zowel aan rooms-katholieke als aan protestantse kant, om dezelfde fasering, dezelfde markante gebeurtenissen en dezelfde programmatische schets van de beweging, door Herman Wegman samengevat in de drieslag van historische ontsluiting en herbronning, theologische verdieping en pastorale vertaling.⁴ Dit script kan men bij herhaling nalezen in de diverse handboeken en kerk- en religiehistorische overzichtswerken die er de laatste jaren op de markt zijn gekomen.⁵ Maar ook in eigen liturgiewetenschappelijke kring zien we het steeds terug.⁶ En, begrijp ons goed, voor een deel vervulde het verhaal een

⁴ Wegman spreekt van 'drie pijlers' (H. WEGMAN: *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten* (Hilversum 1976) 259-262) en 'steunpunten' (IDEM: *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen 1991) 351-353); vgl. ook hoe eerst in *Geschiedenis* de algemene noemer 'Liturgische beweging' is (hst. VII) en in *Riten en mythen* eerder 'Liturgische vernieuwing' (hst. VI).

⁵ Een rooms-katholiek model van dit script kan men onder andere vinden in het lemma 'Liturgische Beweging', waarschijnlijk van de hand van Ambroos VERHEUL, in A. HEIDT (red.): *Catholica. Geïllustreerd encyclopedisch vademecum voor het katholieke leven* (Den Haag 1961) cols. 994-998. Als protestants voorbeeld noemen we: M.A. VRIJLANDT: *Liturgiek* (Delft 1987) 118-169; J.P. BOENDERMAKER: *De eerste dag viert. Liturgie voor gemeentelieden. Werken met 'Dienstboek, een proeve'* (Zoetermeer / Woerden 1999) 68-77. Zie voor de kerk- en religiehistorische overzichten J. BANK & M. VAN BUUREN: *1900. The Age of Bourgeois Culture* (Assen / Basingstoke 2004) 336-344 en 366-375; W. GODDIJN, J. JACOBS & G. VAN TILLO: *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000* (Baarn 1999) 69-83, 213-219, 327-331 en 429-437; J. VAN EIJNATTEN & F. VAN LIEBURG: *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005); H. SELDERHUIS (red.): *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006) 342-344, 614-618 en 769-771.

⁶ Voor de hausse aan dit soort werken van de laatste 15 jaar verwijzen we naar POST: *Liturgische bewegingen*, nu aan te vullen met IDEM: 'Plaatsen van handeling. Literatuurbericht liturgische en rituele studies', in *Praktische Theologie* 34,4 (2007) 480-502; een studie waarin dit script allereerst internationaal wordt verbreed en voorts door het

functie, maar ons punt is dat nu inmiddels de tijd rijp is voor een andere kijk op de periode en een kritische blik op dat script. Dat kan en moet nu omdat we in onze ogen de liturgische beweging definitief voorbij zijn, en omdat er inmiddels genoeg materiaal ter tafel ligt voor een ander verhaal. De LB kan niet meer als centrale liturgische modus worden gedacht. Dat geldt voor de twintigste eeuw – de focus op de LB heeft een heel aantal andere stromen die voortbestonden of zich ontwikkelden eenvoudigweg in het liturgiewetenschappelijk discours onzichtbaar gemaakt – maar zeker voor de eenentwintigste eeuw met haar plurale ritueel-liturgische vormgevingen. We zullen dus radicaal a-centrisch moeten leren denken.

In algemene zin bepleiten we dus eerst en vooral een ander perspectief, of beter, een openheid voor meerdere perspectieven. In plaats van het genoemde binnenperspectief past nu een bredere wijde blik. In plaats van een schets die binnen de eigen context blijft, past nu een brede en open contextuele benadering van het tijdvak. Dat levert beslist een ander beeld en nieuwe perspectieven op, en biedt de aanzet voor een kritische evaluatie.

3. Kritische evaluatie

Met een brede en open benadering bedoelen we in de eerste plaats een bredere historisch-contextuele benadering. We noemen kort enkele van de perspectieven die dan in beeld komen. Een open benadering laat, meer dan nu doorgaans het geval, is de nauwe samenhang zien van tendenties in rooms-katholieke en reformatorische kring. Natuurlijk wijst men daar wel op in studies, maar we kennen eigenlijk nauwelijks studies die dit perspectief als leidraad nemen en de verhalen over de verschillende denominaties naast elkaar vertellen, zelfs niet als het gaat om deelterreinen als kunst en architectuur.

De gangbare benadering is voorts sterk institutioneel en *top down*, en ook weinig gelaagd van aard. Zelden komt de feitelijke rituele praktijk in beeld en blijkt de gelaagdheid of de complexiteit van ontwikkelingen, met bijvoorbeeld oog voor allerlei tegenbewegingen. Sprekend in het jargon van Michel de Certeau die cultuur vat in het perspectief van ‘praktijken’, lijkt er vooral oog voor de ‘strategieën’ van overheden en nauwelijks voor de ‘tactieken’ van alledag.⁷ Hier raken we de bekende vraag van de receptie van een beweging. Ook was er weinig oog voor de complexiteit van het krachtenveld en voor de steeds weer ingezette concepten zoals actieve deelname en later inculturatie die in bepaalde periodes misschien wel heel anders werden ingevuld dan wij nu veronderstellen.

perspectief van globalisering wordt gerelativeerd is: M. STRINGER: *A sociological history of Christian worship* (Cambridge 2005) 217-221.

⁷ M. DE CERTEAU: *L'invention du quotidien. I. Arts de faire* (Paris 1980), vooral bekend geworden in de Engelse vertaling: *The practice of everyday life* (Berkeley 1984).

Het meest navrant komt het ontbreken van deze wijde blik en van de verbreding van perspectief naar voren als we de LB, en daarmee dus het samenspel van liturgie en liturgiestudie, plaatsen in een bredere maatschappelijk-culturele context en er studies op dat terrein bij betrekken. Op drie onderdelen van ons tijdvak kan dat inmiddels met vrucht gebeuren: aan het begin van de beweging door een verbinding met het brede scala aan moderniserings- en beschavingsoffensieven rond de eeuwwisseling; met betrekking tot de eerste helft van de twintigste eeuw door een verbinding met de overvloed aan studies over de verzuiling en door een verbinding met artistieke stromingen als het Modernisme in de literatuur en de beeldende kunsten; en met betrekking tot het einde van het tijdvak door een verbinding met actuele studies naar de laatmoderniteit in het algemeen en in het bijzonder naar de abrupte omslag die zich vanaf de lange jaren zestig voordeed ten aanzien van de worteling van religie in maatschappij en cultuur. De eerste en de laatste genoemde loci werken we kort uit.⁸

We zouden het ontstaan van de LB willen situeren in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hoewel veel liturgisten hier aarzelend zijn vanwege de religieus-politieke agenda en de ambities van de Franse priester-monnik Prosper Guéranger, zouden we expliciet zijn naam willen noemen. Hij staat voor een bepaald ideaal dat we *mutatis mutandis* breed in Europa zien opkomen in de vorm van beschavingsoffensieven. Men wil brede lagen van de maatschappij ('het volk') laten kennismaken met voortschrijdende kennis en kunde op verschillende terreinen. Het gaat daarbij om helende, heilzame kennis, en om verbeteringen op het gebied van gezondheid, wonen, natuur, geschiedenis, schone kunsten, literatuur, et cetera. Personen, bestaande instituties als kerk, bepaalde overheden nemen hier het initiatief, maar ook nieuwe gremia en instituties richten zich speciaal op deze taak. Hierbij kan gedacht worden aan diverse genootschappen en tijdschriften. Als het gaat om de algemene teneur en sfeer, dan valt het paternalistische karakter van dit soort beschavingsoffensieven op. Een vader richt zich tot zijn kinderen. De opgekomen wetenschappen spelen hier een belangrijke rol. Kennis en kunde worden verspreid en doorgegeven. Het gaat om inwijding, ontsluiting en vertaling. Met betrekking tot kerk en liturgie is hier de opening treffend van Guérangers beroemde en invloedrijke meerdelige reeks *L'année liturgique* van 1841s. In de openings- en opdrachtbrief geeft hij zijn program aan. In 35 regels gaat het daar om twee zaken:

1. kennisoverdracht, inwijding en ontsluiting: 'le but d'aider les enfants de l'Eglise catholique à pénétrer les intentions de leur Mère', en

⁸ Arno Schilson schetste de mysteriethologie van Odo Casel tegen de achtergrond van de moderniteit: A. SCHILSON: *Theologie als Sakramententheologie. Die Mysterientheologie Odo Casels* (Mainz 1982 = Tübinger Theologische Studien 8) vooral 44-131. Hij spreekt van een 'Anknüpfung in Widerspruch', *Ibidem* 46; T. SAMPLE: *The spectacle of worship in a wired world. Electronic culture and the gathered people of God* (Nashville 1998) schetst de contemporaine liturgie tegen de achtergrond van de laatmoderne elektronische netwerkcultuur. Vgl. BARNARD: *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging*.

2. dit te verbinden met de hervestiging van 'la Science Liturgique'.⁹

We vermoeden dat een studie van de LB in het licht en het kader van dit soort offensieven opmerkelijke inzichten zou kunnen opleveren. In elk geval valt ons op hoe breed in bewegingen in kerkelijke context steeds dezelfde noemers terugkeren van vervlakking en verstarring, clericalisering, en kwaliteit en competentie.¹⁰ Een dergelijk perspectief zou de LB als *avant-garde* positioneren, dat wil zeggen als beweging met elitaire trekken, geleid door een opvoedende voorhoede, die niet noodzakelijk en zeker niet algemeen werd gevolgd.

Treffender is ook een perspectiefverbreding voor de *long sixties*.¹¹ Van een afstand bezien, is de variëteit aan visies op dat tijdvak opmerkelijk. Het gangbare script ziet de bekroning van de LB in het eerste document van Vaticanum II *Sacrosanctum concilium* en in het dynamische begin van het herschrijven van het liturgisch repertoire, van vernieuwing en experiment met een uitloop naar de jaren '70. Anderen zagen en zien die periode juist als de breuk met een organische traditie, als de opkomst van een verfoeide *ordo novus*. Het kon daarbij gaan om traditionalisten als Klaus Gamber, maar ook om antropologen als Victor Turner en Mary Douglas. Weer anderen zien eerder het vreemde, plotselinge sterven van het Europees christendom. Zij zien hoe in deze periode liturgie juist het sterkst marginaliseert daar waar de LB de grootste dynamiek lijkt te hebben, lees: Nederland. Nog nuchterder is de diagnose dat na die periode van de *long sixties* de situatie van kerk en liturgie weer *back to normal* gaat. Dat is opmerkelijk, omdat het voorafgaande tijdvak 1850-1950 in ons land zeer uitzonderlijk was, met een zeer dominante positie van de kerk en haar rituele repertoires in de cultuur, en een zeer hoge rituele participatiegraad.

Internationale cultuurhistorische en sociaal-historische studies hebben deze periode van het plotselinge sterven van het christendom inmiddels ruim belicht. Het is opmerkelijk dat deze perspectieven, evenals die van de ruim voorhanden zijnde verzuilingsstudies, nauwelijks een rol spelen in liturgiehistorisch onderzoek. Recent werden enkele pogingen gedaan om dat wel te doen en de LB in context te bestuderen aan de hand van studies van Callum Brown, Hugh

⁹ Gebruikt is de editie: Dom P. GUÉRANGER: *L'année liturgique* t. I (Tours 1920), ongepagineerde gekaderde openingstekst.

¹⁰ In het algemeen kan worden gezegd dat de Moderne Theologie aan protestantse zijde vanaf het midden van de negentiende eeuw, beoogt niet alleen actuele wetenschappelijke inzichten op de theologie toe te passen, maar ook de 'gebruikers' ervan te bevrijden uit een verstard geloofssysteem dat door de clerus in stand wordt gehouden. De recente biografie van Conrad Busken Huet (natuurlijk exclusief betrekking hebbend op de negentiende eeuw) is daar een voorbeeld van, maar de biografieën van Abraham Kuyper, en Hannes de Graaf laten zien dat deze tendens zich doorzet in de twintigste eeuw: O. PRAAMSTRA: *Busken Huet. Een biografie* (Amsterdam 2007); J. KOCH: *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2007); E. DE JONGH: *Hannes de Graaf. Een leven van bevrijding* (Kampen 2004).

¹¹ Zie met ruime litt.: POST: 'Na de lange jaren zestig'.

McLeod en Peter van Rooden.¹² Dat leidde tot een kritische evaluatie. De belangrijkste bevindingen zetten we met de LB als lens kort op een rij.

- Tot in de jaren '60 was de LB een sterk binnenkerkelijk gerichte beweging, die direct verbonden was met de tot dan toe heersende getto- of zuilencultuur, die inmiddels volop afbrokkelde;
- ook was er vanaf het begin een sterke concentratie op kernsacramenten, met aan rooms-katholieke zijde een voortdurende oppositie tegen de devoties en de paraliturgische praxis die zo dominant verankerd waren in de katholieke cultuur, en aan protestantse zijde weerstand tegen een populaire liedcultuur, die dan ook zorgvuldig buiten de kerkmuren gehouden werd;
- de LB was tot in de *sixties* sterk elitair en paternalistisch, een houding die in deze periode van maatschappelijke dynamiek en verandering – waar genoemde historici als *key words* zelfreflectie en zelfexpressie inzetten – sterk onder druk kwam te staan;
- met betrekking tot de *core business* van de LB, liturgie en ritueel, bleek men een bepaalde kijk op ritualiteit te bezitten: het ging uiteindelijk vooral om spiritualiteit en mentaliteit, terwijl op de 'uiterlijke' lijn van lichaam, ritueel handelen en rituele competentie in de zin van lichamelijke *performance* (*embodiment*) werd neergekeken (zie in dit verband wat hierboven reeds gezegd werd ten aanzien van de omstreden volksdevotie). Uiteindelijk bleek bij nader toezien in deze periode de *anthropologische Wende*, ook voor de meest basale antropologische dimensie op afstand gehouden te worden. Wanneer we nu de soms felle kritieken op de liturgievernieuwingen van mensen als Mary Douglas en Victor Turner herlezen, evenals de waarschuwende notities van Romano Guardini,¹³ blijkt dat zij toen vooral dit basaal-rituele punt op het oog hadden.

Aldus zien we een opmerkelijk paradoxaal proces in de jaren '60 en '70: waar met de meeste creativiteit en voortvarendheid, inspanning en menskracht de liturgische vernieuwingsbeweging ter hand wordt genomen – en daarvoor kan naar zowel rooms-katholiek als protestants Nederland worden gewezen – storten de rituele podia en repertoires het snelst ineen.

¹² Zie hier de uitwerking met literatuuropgave in POST: 'Na de lange jaren zestig'.

¹³ Mainzer brief 1964: R. GUARDINI: 'Der Kultakt und die gegenwärtige Aufgabe der Liturgischen Bildung. Ein Brief', in *Liturgisches Jahrbuch* 14 (1964) 101-106; Engelse versie in *Herder Correspondence* (1964) 24-26; zie voor dit perspectief: P. POST: 'A symbolic bridge between faiths: Holy Ground voor vloeibaar ritueel', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 23 (2007) 71-101, vooral sub 3.5, 92s.

4. Fasen van de LB

Vanuit bovenstaande notities komen we tot een fasering van de LB in vijf fasen.

4.1. Opmaat: de tweede helft van de negentiende eeuw

De negentiende eeuw hoort er echt bij; daar ligt basis van de LB. We noemden al Dom Guéranger als exponent en de beschavingsoffensieven. Ook ligt hier de kiem voor de sterke paternalistische toonzetting en houding die ook later kenmerkend zou zijn.

4.2. Bloei: de eerste helft van de twintigste eeuw

In deze periode komt de LB tot bloei en zet zij door. Vanuit een ‘bovenperspectief’ bezien vormt zij een internationale, brede beweging met diverse centra en eigen structuren, zowel aan rooms-katholieke als aan protestantse zijde. Maar er is ook een andere kant: er zijn voortdurend tegenbewegingen, zowel aan de basis als bij de kerkelijke overheden van toen. Het is belangrijk ook daaraan aandacht te geven.¹⁴ Dit betreft een zeer complexe en gelaagde zaak, waarbij ook het zelden onderkende perspectief verdisconteerd moet worden dat de LB gesitueerd moet worden in een brede algemene context van beschavings-, vernieuwings- en opwekkingsbewegingen. We stipten dat zojuist al aan. Zo is er een directe lijn tussen de volksliedbeweging van Jop Pollmann en de liturgische liederen van Huub Oosterhuis.¹⁵

4.3. Implementatie: de jaren '60 en '70

Rond Vaticanum II culmineert aan katholieke kant de beweging, en ook onder protestanten zijn dit de jaren van een zich doorzettende vernieuwing. Er ontstaat nu een navrant spel van tegengestelde bewegingen. Doordat nu de feitelijke rituele praktijk zichtbaar wordt – na een aarzelend begin met de nieuwe vormgeving van de Goede Week in de jaren '50 – wordt ook het overheersende

¹⁴ Deze tegenbewegingen komen goed in beeld in de exemplarische studie van R. BOT: *Zingt allen mee. 65 jaar Liturgische en Kerkmuzikale Beweging in Nederland. Een liturgie-documentaire studie naar de ontwikkeling en het liturgisch functioneren van de rooms-katholieke kerkmuziek in Nederland van 1903 tot en met 1969 onder invloed van de idealen van de Liturgische Beweging* (Kampen 2003 = dissertatie Tilburg).

¹⁵ Zie M. GIELIS: ‘De contrafactuur, trouwe leverancier van kerkliederen. Huub Oosterhuis en zijn contacten met Bernard Huijbers en Jop Pollmann’, in M. HOONDEERT, I. DE LOOS, P. POST & L. VAN TONGEREN (red.): *Door mensen gezongen. Liturgische muziek in portretten* (Kampen 2005 = Meander 7) 257-271. Vgl. voor een breed kader met ruime literatuur: J. VOS: *De spiegel der Volksziel. Volksliedbegrip en cultuurpolitiek in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum* (diss. Nijmegen 1983).

perspectief van strategieën van pioniers en overheden zichtbaar en komen de toe-eigeningen en tactieken van parochianen en gemeenteleden in het vizier. Binnenkerkelijk lijkt de vernieuwing haar beslag te krijgen in beleid en praktijk, maar breder bezien is er sprake van het begin van ‘het vreemde sterven’ van de (christelijke) religie en haar repertoires. Hier wreekt zich een aantal elementen van de LB die men alleen ziet als men de wijde blik hanteert. Geleidelijk groeide in deze periode het zicht op een aantal kritiekpunten, waardoor de tegenbewegingen breder en luider werden. In Nederland drong langzamerhand het besef door dat elders, vooral in Afrika, *Pentecostal* en *Evangelical* kerken, die heel andere patronen van eredienst hanteren, een explosieve groei doormaken. Terugkijkend op de twintigste eeuw benoemt de socioloog Philip Jenkins religieuze veranderingen als de meest revolutionaire van de contemporaine wereld. Hij wijst erop dat de meest spectaculaire christelijke expansie vorm kreeg door onafhankelijke kerken.¹⁶ Literatuur over de liturgische vormgeving van samenkomsten in deze kerken is nog nauwelijks geschreven. Amerikaanse en Afrikaanse studies zijn in Nederland nagenoeg onbekend.¹⁷

We kunnen de tegenbewegingen aan katholieke zijde situeren rond mensen als Klaus Gamber met twee flanken van enerzijds devotiecultuur en anderzijds een bonte reeks intellectuelen te beginnen met het echtpaar Edith en Victor Turner en Mary Douglas, en recenter Alfred Lorenzer, Martin Mosebach, et cetera.¹⁸ Wat ook genoemd moet worden in dit verband is het grote invloedrijke debat over volksreligiositeit in Frankrijk, en vooral Latijns-Amerika, precies in deze periode van de jaren '60 en vooral '70. Dat is voor een belangrijk deel een debat en gesprek over de uitgangspunten van de LB. Centrale thema's zijn daar dan ook: de verhouding tussen volk en elite, en tussen centrale en perifere sacramentaliteit, basale ritualiteit, maatschappelijke en vooral ook lokale verankering van ritueel.¹⁹ Zo klinkt al in 1964, temidden van de euforie van Vatica-

¹⁶ Ph. JENKINS: *The next Christendom. The coming of global Christianity* (Oxford 2003) 1, 60. Vgl. hiervoor ook: STRINGER: *A sociological history*, slothoofdstuk 7: 'The globalisation of Christian worship' 209-239.

¹⁷ Zie BARNARD: *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging*; IDEM: 'The Praise and Worship Movement and its relation to culture'. Onder de Amerikaanse literatuur noemen we S. MORGENTHALER: *Worship Evangelism. Inviting unbelievers into the presence of God* (Grand Rapids 1995); R. REDMAN: *The Great Worship Awakening. Singing a new song in the postmodern Church* (San Francisco 2002). Voor Afrika alg.: B.C. RAY: *African religions. Symbol, ritual, and community* (Englewoods Cliffs NJ 1976) Ch. 8: 'Independent Christianity'; A. ANDERSON: *Zion and Pentecost. The spirituality and experience of Pentecostal and Zionist/Apostolic churches in South Africa* (Pretoria 2000).

¹⁸ P. POST: 'Over de historische referentie in de rooms-katholieke 'Hervormings-van-de-hervormingsbeweging'', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 20 (2004) 73-88; IDEM: 'Dealing with the past in the Roman Catholic liturgical 'Reform of the Reform Movement'', in *Questions liturgiques/Studies in Liturgy* 87,4 (2006) 264-279.

¹⁹ Samenvattend met ruime litt.: P. POST: 'Het Directorium over volksvroomheid en liturgie: Drie evaluerende notities', in *Tijdschrift voor theologie* 44 (2004) 386-407; IDEM:

num II en *Sacrosanctum concilium* het ronduit sombere en kritische advies van mensen als Romano Guardini, dat het perspectief verlegd moet worden, en dat de focus basaler en breder dient te liggen op de cultuur en op het niveau van *Kultfähigkeit* überhaupt.²⁰ Aan protestantse zijde kan hierbij op Gerardus van der Leeuw worden gewezen die al vóór 1950 een vergelijkbaar pleidooi hield. De tijd van een naar binnen gerichte kijk op liturgie en liturgiestudie is voor hen dan al definitief voorbij.

4.4. Beweging en vooral tegenbeweging: de jaren '80 en '90

In een overgangperiode worstelt men enerzijds met de perspectieven van de (oude) LB, en staat men anderzijds midden in een totaal veranderende context van maatschappij en cultuur. De liturgisch-rituele praktijk en de reflectie daarop in liturgiestudie trachten nieuwe posities te vinden. De genoemde tegenbeweging zet internationaal sterk door, vooral ook op het niveau van kerkelijk beleid. Naar het inzicht van velen in Duitsland en Amerika vernieuwde in ons land de liturgiestudie zich op exemplarische wijze tot een open multidisciplinaire wetenschap waarbij *liturgical studies* én *ritual studies* zich in samenspraak ontwikkelen.²¹

4.5. De LB voorbij ...: vanaf 2000

De actuele situatie stelt ons in staat een onbevangen blik te krijgen op de LB; we zijn immers de LB voorbij Een begin werd hiermee gemaakt door onderzoek naar ritueel-liturgisch repertoires vanuit het perspectief van de marge en vooral ook van tegenbewegingen. Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit de aandacht voor de zogenoemde Tridentijnse mis; het algemeen motto lijkt: *reform of reform* en *return to tradition*; eveneens kan gedacht worden aan de *Evangelical Praise and Worship*. Ook opent de notie van een 'wereldchristendom' nieuwe perspectieven. Niet alleen zijn andere continenten dan het Europese en zelfs Noord-Amerikaanse althans numeriek dominant binnen het christendom, maar zij hebben ook eigen vormen van liturgie, die door de grote migratiestromen op onze wereld allerhande hybride vormen aannemen.²² Inmiddels is duidelijk

'Qualities of ritual: three critical reflections on the Directory on popular piety and the liturgy', in *Questions liturgiques/Studies in Liturgy* 88,1 (2007) 24-51.

²⁰ Vgl. de al aangehaalde brief van Guardini uit 1964 aan de liturgisten in Mainz, GUARDINI: 'Der Kultakt' (zie onze noot 13). Vgl. in dit verband ook de interesse van diverse auteurs in liturgie als spel, en ook feest.

²¹ Zie samenvattend voor dat Nederlandse profiel: P. POST: 'Ritual Studies. Einführung und Ortsbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 45 (2003) 21-45.

²² M. BARNARD: 'African Worship in an Amsterdam Business District. Liturgy in Immigrant Churches', in M. JANSEN & H. STOFFELS (eds.): *A Moving god. Immigrant Churches in the Netherlands* (Zürich / Berlin 2008 = International Practical Theology 8)

geworden dat de noties kern en marge niet adequaat zijn en onwillekeurig een hiërarchie veronderstellen, die in de laatmoderne netwerkcultuur geen opgeld meer doet.

Er zijn ook weer signalen van een nieuwe, in zichzelf besloten liturgieopvatting, die vaak direct verbonden is met een sterk negatieve visie op de actuele cultuur, zoals bij Joseph Ratzinger (paus Benedictus XVI), maar ook bij de *Evangelical Praise and Worship*-beweging. Wij zien hier echter eerder kansen dan bedreigingen.

Er is zeker kritische reflectie nodig, maar wel vanuit empirische peilingen en vergezeld van een doordenken van gehanteerde concepten en modellen; de ontwikkeling van nieuwe modellen en concepten is een blijvende opgave die gegeven is met de dynamiek van het onderzoeksterrein. Vanuit dat perspectief staat nu de verhouding van liturgie tot ritueel, en dus ook van theologie tot antropologie, dominant op de agenda, evenals een aan de *chain of memory* gebonden ritualiteit en een ritualiteit die verbonden is met een basale sacraliteit. Dominante thema's binnen die omvangrijke aandachtspunten zijn bijvoorbeeld participatie en toe-eigening, en massa en individu, terwijl de domeinen waarop deze aandachtspunten zich laten onderzoeken zich uitstrekken van het internet en megamanifestaties als de Katholieke Jongerendagen en het Flevo Festival tot huisrituelen en individuele ritualiteit en liturgie.

5. Nogmaals: 'Liturgische Beweging'

Alvorens in een epiloog kritische kanttekeningen bij deze schets te bespreken, komen we nog even terug op de term LB zelf. We gebruikten die als lens voor onze kanttekeningen. Dat lijkt paradoxaal. Immers de verbreding en een contextuele kijk laten ons zien hoe doorgaans het beeld van de ontwikkeling van liturgie en liturgiestudie in de twintigste eeuw te zeer bepaald werd door die Beweging, en juist oproepen tot een relativering van die beweging. Toch is de LB als lens wel passend, immers veel mensen in die periode verbonden dat tijdvak tot op heden met die beweging. Diezelfde lens biedt de kans tot een ander verhaal, contrasterend en markerend. Uiteindelijk is de boodschap dat de schets van de bewegingen niet enkel verbonden kan zijn met een programmatistische visie vanuit één beweging, de LB. Dat perspectief voelde – denken we – Herman Wegman intuïtief aan toen hij in zijn herschreven liturgiegeschiedenis terughoudender was met de LB en meer sprak in termen van liturgische ver-

115-137; M. KLOMP: 'Make a joyful noise unto the Lord! The sound of liturgy in the Whesley Methodist Church', in *Ibidem* 139-158; A. LANSER: 'Rap and roots. Youth music in immigrant Churches', in *Ibidem* 159-176; C. STARK: 'The energizing pulpit. 'African European' preaching on the continent', in *Ibidem* 177-196; M. JANSSEN: 'Deliver us from evil. Deliverance prayers in three African Christian communities in Amsterdam', in *Ibidem* 197-218.

nieuwing.²³ Wij spreken al enige tijd van ‘de liturgische beweging voorbij’ als het om een actuele diagnose gaat, en van liturgische bewegingen als het om historische schetsen gaat. Maar hoe dan ook: de LB is in haar particulariteit wat ons betreft nog steeds een goede toegang tot een kritische bezinning op bestaande en nieuwe schetsen van bewegingen op het terrein van liturgie en liturgiestudie in context in de lange twintigste eeuw.

6. Epiloog

Zoals in de inleiding gezegd geeft onze benadering van de LB al enige tijd aanleiding tot discussie. In een epiloog willen we in kort bestek een vijftal pistes van kritiek bespreken.

6.1. Toonzetting

Allereerst is er de toonzetting of stijl van onze bijdrage. Die is van een bepaalde soort. We zochten naar een goede typering, maar vonden die tot op heden eigenlijk niet. We kunnen het oproepen met woorden als programmatisch, retorisch of ‘thetisch’; het is een *statement*, een prikkelend commentaar bij bepaalde tendensen die wij waarnemen. Kort gezegd willen we een punt maken als het gaat om het beschouwen en evalueren van ritueel-liturgische praxis en studie ervan. Heel bewust wordt daarbij voorbijgegaan aan allerlei nuances, aan uitwerkingen van standpunten. In zo’n vertoog past ook een geladen woordkeuze zoals ‘De Liturgische Beweging voorbij’, ‘paternalistisch’, ‘elitair’, en dergelijke.

6.2. Perspectief

Veel kritisch commentaar centreert zich rond het concept ‘perspectief’. Voor ons ligt daar beslist een sleutel. Wel blijkt misschien verwarrend dat op tal van plaatsen wordt gewerkt met de concepten binnenperspectief en buitenperspectief. Het is inmiddels (terecht of niet) een sleutel in de discussie rond de boedelscheiding tussen theologie en religiewetenschappen, het heeft een lange traditie in de sociale wetenschappen, de culturele antropologie voorop, al dan niet als parallel voor *emic/etic*. Indirecte relaties daarmee zijn er zeker, maar ons hoofdpunt is eigenlijk heel eenvoudig: we zien een bepaald binnenperspectief, een intern standpunt in de kijk op liturgie en liturgiestudie overheersen waardoor een eenzijdigheid overheerst. Wij pleiten ervoor ook een buitenperspectief, een extern standpunt in de beschrijvingen, analyses en evaluaties te betrekken. Het gaat ons om de noodzaak van de integratie van het externe perspectief. Een particuliere positie kan in onze tijd naar onze mening eenvoudig niet meer be-

²³ L. VAN TONGEREN et al. (eds.): *Bijdragen tot de historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland* (werktitel).

staan zonder dat omgevingsfactoren en dus andere posities in het discours betrokken worden. Dan gaat het dus niet massief om ‘het’ binnen- en ‘het’ buitenperspectief, en al helemaal niet om een massief ‘goede’ en een ‘foute’ positie. Belangrijk is ook dat het bij deze perspectieven niet één op één gaat om binnenperspectief als liturgiewetenschappelijk/theologisch, en buitenperspectief als sociaalwetenschappelijk. Dat is beslist niet onze suggestie. Over het onderzoeksdesign van liturgiewetenschappelijk onderzoek en de disciplinaire situering ervan spraken we ons beiden in het recente verleden voldoende uit. Kort gezegd pleiten we beiden, vanwege de principiële rituele, culturele en maatschappelijke gesitueerdheid van liturgisch handelen, voor een open, multidisciplinaire vakbeoefening waarbij liturgiestudie als religiewetenschappelijke en theologische subdiscipline vooral ook steeds beschouwd dient te worden als rituele en culturele studie.²⁴

6.3. Liturgische Beweging

Een derde terugkerend punt van kritisch commentaar betreft het in te algemene termen spreken over de Liturgische Beweging. Hier zouden belangrijke nuanceringen moeten worden aangebracht, zoals het benoemen van verschillen aan rooms-katholieke en protestantse kant.²⁵ De beweging aan katholieke kant zou meer internationaal zijn, meer gericht zijn op participatie, inzichtelijkheid, educatie en vorming, herbronning, die aan reformatorische zijde meer nationaal van aard, en gericht op vormgeving en structuur. En nog genuanceerder: binnen beide dienen zich ook weer onderscheiden strevingen aan: aan rooms-katholieke zijde is er wellicht een benedictijnse lijn die gelovigen naar de liturgie wil brengen – en die liturgie dus zelf zoveel mogelijk onveranderd wil laten – en een lijn die liturgie naar de mensen wil brengen en dus het ritueel wil veranderen. Maar hoe waar misschien ook: we zien ook juist algemene parallellen aan beide kanten en de aard van ons statement brengt met zich mee dat we niet de nuancering van detailstudies zoeken, maar integendeel hoofdlijnen. Wij erkennen dus dat er allerlei nuanceringen zouden kunnen worden aangebracht. Maar we houden staande dat het algemene punt van ons verhaal er niet wezenlijk door verandert. Wij zien duidelijke overeenkomsten tussen rooms-katholieke en protestantse lijnen: beide delen wel degelijk een internationale oriëntatie en beide kennen sterke accenten op herbronning en participatie. In de algemene ontwikkeling van de bewegingen trachtten we door de voorgestelde beargu-

²⁴ Interessant is te signaleren hoe dit perspectief inmiddels ook in de Duitse liturgiewetenschap wordt benadrukt, vgl. B. KRANEMANN: ‘Wie übersetzt man Tradition? Liturgiewissenschaft zwischen Gottesdienst und Gottlosigkeit’, in *Herder Korrespondenz* (Spezial: Glaube denken: Theologie heute – eine Bestandaufnahme; Febr. 2008) 49-53.

²⁵ We noemen slechts: M. KLÖCKENER & B. KRANEMANN (red.): *Liturgiereformen: historische Studien zu einem bleibenden Grundzug des christlichen Gottesdienstes. II: Liturgiereformen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart* (Münster 2002 = LQF 88,2).

menteerde fasering de dynamiek van ons buitenperspectief, en dat wil dus zeggen van contextuele factoren, in te brengen.

6.4. Appreciaties

Ons wordt wel verweten de vernieuwingsbeweging en bepaalde mensen negatief 'weg te zetten'. Dat is beslist niet onze opzet. Alleen wilden we niet nogmaals onze zegeningen tellen, we erkennen de verdiensten van velen, ontkennen geenszins de doorwerking van hun inzet op tal van wijzen. Dat geldt overigens ook voor vertegenwoordigers van wat we aanduidden als 'de tegenbeweging', mensen als Mary Douglas en de oudere Victor Turner en zijn vrouw Edith Turner. Maar het gaat ons dus om een wisseling van perspectief en vanuit dat andere perspectief bezien, komen bewegingen en mensen in een ander licht te staan.

6.5. Volksreligiositeit

Een laatste punt betreft hetgeen we zeiden over volksreligiositeit dat als thema van invloed is vanaf de jaren '60 en vooral '70. De kritiek dat de invloed van het zogenoemde volksreligiositeitsdebat in ons land gering zou zijn geweest delen we beslist niet. Vooral aan katholieke zijde werken via zowel de Franse lijn als de Latijns-Amerikaanse de fundamentele vragen die er daar worden gesteld aan liturgie en liturgische vernieuwing, door. Het intellectuele, elitaire karakter ervan wordt expliciet benoemd, onderliggende basale rituele patronen, antropologisch en cultureel verankerd, komen in beeld. In ons land noemen we de destijds invloedrijke bundel over volksreligiositeit uit 1982, die mede aanzet vormde tot een liturgiewetenschappelijke onderzoeksagenda waar steeds volksreligieuze thema's als met name bedevaart prominent op de agenda kwamen.²⁶ Studiedagen en publicaties bevestigen dit beeld: receptie van liturgie was bijvoorbeeld sedertdien een thema. Aan protestantse kant komt de thematiek inderdaad later en ook anders in beeld: misschien pas echt vanaf de jaren negentig via vooral de blijvend groeiende invloed van de *evangelicals*.

We sluiten graag af met een geluid van buitenaf, om nogmaals onze perspectiefwisseling aan te geven. We hechten grote waarde aan mensen die kritisch en onbevangen de ontwikkeling van liturgie en liturgiestudie bezien. We denken dan aan auteurs als Martin Stringer²⁷ en David Brown, aan wiens laatste boek we het slotakkoord ontleen:²⁸

²⁶ A. BLIJLEVEN et al. (red.): *Volksreligiositeit: uitnodiging en uitdaging* (Averbode 1982 = HTP-studies 3).

²⁷ Zie vooral STRINGER: *A sociological history of Christian worship*.

²⁸ D. BROWN: *God and Grace of Body. Sacrament in Ordinary* (Oxford 2007) 424.

In the work of current practioners of liturgical theology there is much that is valuable and important. Don Saliers is perhaps the least frightened of the language of experience. As he observes, 'the liturgy is not a static system or structure to which we bring our life experience; rather, it is a crucible for meanings that, if entered into with our whole humanity, makes experience possible: deeper gratitude, deeper awe, a greater capacity for suffering, hope, and compassion'. However, there is still a tendency among the group as a whole to follow the historical approach of earlier liturgical scholarship and look to the past for appropriate models. That seems to me a bad principle, and not because there is nothing to learn from the past. (...) I think the past often provides the best critique of the present. Nonetheless, it is unfortunate if this is assumed to be always the case. It is not just meanings of words that change but equally the symbolic resonances of bodily actions, something quite different to the average worshipper in our own day. That is why liturgical performance cannot just stand alone, but needs always to be explored against wider backdrop. For better or for worse (for worse in my view), liturgists have rarely engaged in such explorations.

Summary

This contribution is a short critical reflection on general developments in the field of liturgy and liturgical studies over a period that roughly coincides with the twentieth century. The authors link these critical notes to the Liturgical Movement, as a lens through which the period in question will be examined.

It is precisely here that the first problem presents itself. It is high time that a critical balance be drawn up for the Liturgical Movement (which the authors regard as having run its course: we are beyond the Liturgical Movement now), but at the same time most practitioners of liturgical studies are allied with the Liturgical Movement: the Liturgical Movement's discourse is accepted as a self-evident point of reference, and, even more, employed as the central benchmark. This contribution states that we have to regard it as an anachronism, *unzeitgemäß*, for a researcher to consider his or her own starting point as central, or even normative. The colourful ritual-liturgical reality in our time makes it clear that there can no longer be reference to any one central liturgical ritus, and that as a consequence the discourse of liturgical studies also is, and must be, radically acentric.

Our observations have the character of a balance and perspective. They look back, critically and as an evaluation, but they also look ahead; therefore this balance also implicitly suggests an agenda for further research. The authors discuss the following three points: a change in perspective, a new critical evaluation of the 'era of the Liturgical Movement', and finally an alternative periodisation for the Movement on which the change of perspective is applied.

A short epilogue responds to the critical commentary in five points.

Marcel Barnard (1957) is hoogleraar Liturgiewetenschap aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Utrecht, en aan de Vrije Universiteit Amsterdam.
Email: mbarnard@pthu.nl

Paul Post (1953) studeerde theologie, liturgiewetenschap en christelijke kunst in Utrecht en Rome. Hij is hoogleraar Liturgische en rituele studies aan de Universiteit van Tilburg

(Departement Religiewetenschappen en Theologie, Faculteit Geesteswetenschappen)
en is directeur van het aldaar gevestigde interuniversitair en interfacultair Liturgisch
Instituut.

Email: p.g.j.post@uvt.nl